

קדמוניות

כתבי-עת לעתיקות ארץ-ישראל
וארצות המקרא

ירושלים • שנה מ"ט • חוברת 151 • תשע"ו

151

QADMONIOT

A Journal for the Antiquities of Eretz-Israel and Bible Lands
Jerusalem, Vol. 49, No. 151, 2016

Israel Exploration Society • Israel Antiquities Authority

QADMONIOT

A Journal for the Antiquities of Eretz-Israel and Bible Lands
Vol. 49, No. 151, 2016

Editor: E. Stern
Associate Editor: H. Geva
Editorial Board: S. Dar, A. Gopher, Z. Greenhut, U. Leibner
Style: E. Carmon
Layout: A. Pladot

CONTENTS

- 1 *Editor's Foreword*—E. Stern
- 2 *Hippos-Sussita: From Roman Polis of the Decapolis to Declining Umayyad Town. Discoveries from the Most Recent Excavation Seasons (2012–2015)*—M. Eisenberg
- 18 *Leopard Traps in the Negev and Their Dating Using OSL*—N. Porat, U. Avner, R. Shem Tov, A. Holzer and L. Kolska Horwitz
- 25 *Desert Kites in the Negev and Sinai: Their Function and Dating*—A. Holzer, N. Porat and L. Kolska Horwitz
- 33 *Late Iron Age Strongholds in the Mountains of Edom*—H. Ben David
- 39 *A Herodian Triclinium with Fountain along the Road Leading to the Temple Mount*—A. Onn, S. Weksler-Bdolah, Y. Patrich
- 49 *A Second Temple Period Synagogue at Horvat Diab in Western Benjamin*—B. Har-Even

News

- 54 *Gathering Marking Joseph Aviram's 100th Birthday*
The Forty-second Archaeological Congress in Israel

Books

- 56 O. Lipschits et. al., *Ramat Rahel: 3000 Years of Forgotten History*—Z. Greenhut
- 58 R. Reich, *Miqwa'ot (Jewish Ritual Baths)*—Z. Safrai
- 60 D. Ussishkin, *Biblical Lachish*—I. Shay

In Memoriam

- 61 *Yoram Tsafir*—Y. Patrich and R. Talgam
- 63 *Adam Zertal*—S. Bar

Hebrew cover photos: *Mask of the god Pan from Sussita, bronze, 1st–2nd century CE*
Above: Gold medallion decorated with semi-precious stones from Sussita, 4th century CE

English cover photos: *The Shahmon Kite*
Above: Corinthian capital from Jerusalem atop pilaster of monumental Herodian-period building

תנאי החתימה בשנת 2016
דמי-חבר בחברה, כולל מנוי על "קדמוניות": 120 ש"ח.
חברי החברה יכולים לרכוש את 148 החוברות, שנים 1968–2014, במחיר 650 ש"ח.
הזמנות, בצירוף תשלום, יש לשלוח למשרד החברה, ת"ד 7041, ירושלים, מיקוד 9107001.
מפתח ל"קדמוניות", חוברות 1–100, שנים 1968–1992, למכירה במחיר 25 ש"ח.

E-mail: ies@vms.huji.ac.il • • • Tel: 02-6257991 • • • Fax: 02-6247772
• • • Web site: israelexplorationsociety.hum.huji.ac.il • • •

SUBSCRIPTION RATES 2016

Annual subscription, including membership and postage, \$46; single number \$20.
Send orders to the Israel Exploration Society, P.O.B. 7041, Jerusalem 9107001, Israel

קדמוניות

כתבי-עת לעתיקות ארץ-ישראל וארצות המקרא

שנה מ"ט • חוברת 151 • תשע"ו / 2016

העורך: אפרים שטרן
עורך-המשנה: הלל גבע
חברי המערכת: אבי גופר, צבי גרינהוט, שמעון דר, עוזי ליבנר
עורכת הלשון: אפרת כרמון
עיצוב: אברהם פלדות

תוכן העניינים

- 1 דבר העורך – אפרים שטרן
- 2 סוסיתא-היפוס: מפוליס רומית בדקפוליס לעיירה אומיית דועכת, מחידושי עונות החפירה האחרונות (2012–2015) – מיכאל איזנברג
- 18 מלכודות הנמרים בנגב ותיארוכן בשיטת ה-OSL – נעמי פורת, עוזי אבנר, רחמים שם טוב, אסף הולצר וליאורה קולסקה הורביץ
- 25 עפיפוני מדבר בנגב ובסיני: תפקודם ותיארוכם – אסף הולצר, נעמי פורת וליאורה קולסקה הורביץ
- 33 אתרי סלע מסוף תקופת הברזל בהרי אדום – חיים בן דוד
- 39 טריקליניום הרודיאני עם מזרקה לצד הדרך העולה להר הבית – אלכסנדר און, שלומית וקסלר-בדולח ויוסף פטריך
- 49 בית כנסת מימי בית שני בחורבת דיאב שבמערב בנימין – בנימין הר-אבן

ידיעות

- 54 מפגש לכבוד מלאות 100 שנה ליוסף אבירם
הקונגרס הארכאולוגי הארבעים ושניים בישראל

ספרים

- 56 עודד ליפשיץ ואחרים, רמת רחל: 3000 שנה של היסטוריה נשכחת – צבי גרינהוט
- 58 רוני רייך, מקוואות קדומים בארץ-ישראל – זאב ספראי
- 60 דוד אוסישקין, לכיש בתקופת המקרא – איציק שי

לזכר נפטרים

- 61 יורם צפריר ז"ל – יוסף פטריך ורינה טלגם
- 63 אדם זרטל ז"ל – שי בר

תמונות השער העברי: מסכת האל פאן מסוסיתא, ברונזה, המאה הא'-הב' לספירה
למעלה: תליון זהב מעוטר באבנים יקרות-למחצה מסוסיתא, המאה הד' לספירה

תמונות השער הלועזי: עפיפון שחמון
למעלה: כותרת קורינתית מירושלים בראש פילסטר במבנה המונומנטלי מימי הורדוס

©

PRINTED IN ISRAEL

כל הזכויות שמורות לחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ולרשות העתיקות
הפקה: דפוס העיר העתיקה, ירושלים

'סוסיטא-היפוס: מפוליס רומית בדקפוליס לעיירה אומיית דועכת מחידושי עונות החפירה האחרונות (2012–2015)

מיכאל איזנברג

אוניברסיטת חיפה

הקדמה

הדרומי-מזרחי, אין ההר מנותק מסביבתו. במקום זה קיים אוכף טבעי המחבר את ההר אל רמת-הגולן. אך טבעי הדבר שאוכף זה נבחר לסלילת הדרך הראשית אל ההר בואכה שער העיר הראשי במזרח.

סוסיטא אשר בדקפוליס היא אתר העתיקות המרכזי של התקופות הקלטיות שנחשף בעשור וחצי האחרונים בארץ. משלחת מטעם המכון לארכאולוגיה של אוניברסיטת חיפה החלה במחקר באתר בשנת 2000 ובקיץ 2015 נערכו חפירות העונה השש-עשרה.* כיום סוסיטא היא גן לאומי מוכרז במסגרת רשות הטבע והגנים.

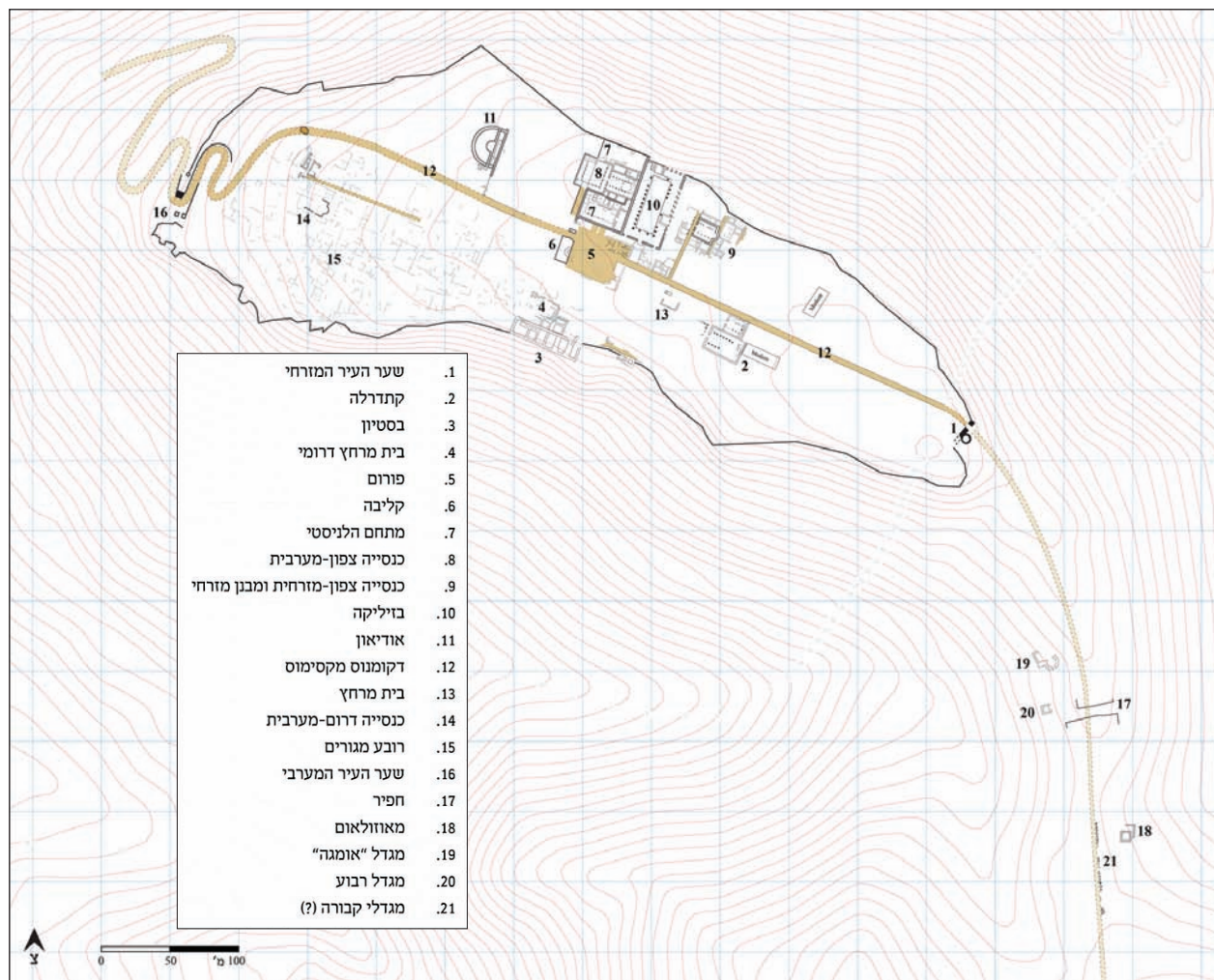
הר סוסיטא, שעל רמתו נבנתה העיר היפוס (Antiochia Hippos), נמצא במרחק כ-2 ק"מ ממזרח לכנרת. ההר נישא לגובה כ-350 מ' מעל לאגם וכ-200 מ' מעל לסביבתו. רמת ההר צרה וארוכה, כ-550 מ' אורכה בציר מזרח-מערב ורוחבה בין 50 ל-220 מ' בציר צפון-דרום. ההר מוקף מצוקי בזלת תלולים ומנותק מסביבתו על-ידי שלושה נחלים: נחל סוסיטא (ואדי ג'מוסייה) מדרום, נחל עין-גב (ואדי פיק) מצפון, וממזרח להר חותר "נחל נועה" (נחל חסר שם במפות, שכונה כך בפינו). בצד מערב המדרון מתון מעט יותר ואפשר לסלול "דרך נחש" אל רמת ההר. רק במקום אחד, בצד

* החפירה היא מטעם המכון לארכאולוגיה באוניברסיטת חיפה. בשנים 2000–2011 עמדו בראש המשלחת ארתור סג"ל ומיכאל איזנברג. משנת 2012 עומד בראש המשלחת איזנברג, בשיתוף משלחת מאוניברסיטת קונקורדיה, מינסוטה, בראשותו של מרק שולר. לחפירה הצטרפו סטודנטים מן החוג לארכאולוגיה באוניברסיטת חיפה ומהחוג ללימודי שימור מהמכללה האקדמית גליל מערבי. אני מבקש להודות למכון לארכאולוגיה ע"ש זינגמן על הסיוע הנרחב לחפירה. תודה מיוחדת מסורה לשותפי וחברי ארתור סג"ל, שמסר לידי את מושכותיה של סוסיטא באופן סדור וחם.

מפעל החפירות בסוסיטא לא היה מתקיים בלא סיועם של עשרות משתתפים מהארץ ומחו"ל והצוות המקצועי לתחומיו השונים. ניהול שטחים: ארלטה קובלבסקה, חיים שקולניק, אדם פאוט, מגוליה הובנגהל, איל דן וסטיבן צ'מברס; ניהול מחנה: דני שטיינברג ושחף בר-גורא; מדידות ושרטוט: טטינה מלצן, ויאצ'סלב פירסקי ובריאן קנן; ניתוח ועיבוד כלי חרס: פרץ ראובן, מיכאל אובנר ונופר שמיר; שימור שטח: רועי שפיר, אילן מזרחי, יוליה בורדיביץ' ויאנה ויטקלוב; שימור הממצא הקטן: אלכסנדר ירמוליץ; מגלה מתכות: ברדלי באולין, אלכסנדר ירמוליץ וזיו צור; אפיגרפיה: אדם וייטר ומשה שרון; פלינולוגיה: פטריק גיר; אנתרופולוגיה פיזית: יוליה אברמוב וישראל הרשקוביץ; נומיסמטיקה: ברדלי באולין ואריאל ברמן; צילום: מיכאל איזנברג; צילומי אוויר: דויד סילברמן, יובל נדל, אברהם גריינר ושמואל מגל; רדיוגרפיה: א' הרשקו וד' ברייטמן; המרכז למחקר גרעיני שורק; XRF: שריאל שליו; פוטוגרמטריה: אלי גרשטיין; עיבוד ממוחשב וגרפיקה: ענת רגבי-גייס.

הר סוסיטא והאוכף, מבט מרמת-הגולן לכיוון הכנרת

סוסיטא, תבנית ההר ושטחי החפירה המרכזיים

ניצלו במרוצת תקופות היישוב השונות. למעשה, הראשונים לנצל אזור זה, לרבות אזורים נרחבים מדרומו וממערבו של השטח, היו כבר בני התקופה הכלקוליתית המאוחרת. נתגלו כאן בשכבת הבלייה של הבולת ממצאים מן התקופה, אך בלא שום שרידי בנייה. פריסתם הרחבה של השרידים מן התקופה הכלקוליתית בשטח של כ-10 דונם מצביעה על יישוב, שמקור המים שלו עשוי היה להיות מעין עין-גב הנובע בנחל עין-גב, מצפון-מזרח להר סוסיטא.

מכלולי הבנייה הקדומים לבזיליקה

שני בורות מים ושלוש ממגורות נחצבו במסלע הבולת שעליו נבנתה מאוחר יותר הבזיליקה הרומית, ומבנה זה סגר עליהם וביטל אותם. המתקנים ניצלו חללים טבעיים וכמעט שלא נעשה ניסיון לעצבם. הם טויחו בטיח הידראולי לכן עבה ואיכותי ששרד כמעט בשלמותו. בורות המים א-סימטריים, עומקם כ-5 מ', פיהם צר ורוחבם משתנה, ואילו שתי הממגורות עומקן 1.2-2 מ' והן בעלות פתח רחב. בדיקות

ארבע שנות המחקר האחרונות בסוסיטא מספקות מידע חשוב לא רק על אודות מכלולי הבנייה המרכזיים בעיר בשיא פריחתה בתקופה הרומית, אלא לראשונה גם על בתי הקברות, על מכלולי הבנייה לאורך האוכף, על רובע המגורים ועל ראשית ההתיישבות בעיר בתקופה ההלניסטית ועד לאחריה במאה הח' לספירה, עוד טרם רעש האדמה שהחריבה בשנת 749.

מאמר זה הוא המשך לסקירות הקודמות על החפירות בסוסיטא, שפורסמו ב"קדמוניות" 129 (2005) ו-141 (2011).

הבזיליקה הרומית

הבזיליקה הרומית, הממוקמת במרכזה של סוסיטא, נחשפה במלואה במשך כמה עונות חפירה ועד שנת 2015. התברר כי השטח שעליו נבנתה, הצמוד למתחם ההלניסטי (הטמנוס) ממזרחו, היה שטח בזלתי מישורי למדי והושקע מאמץ קל כדי לפלסו. משטח בזלתי זה והחללים הטבעיים שבו

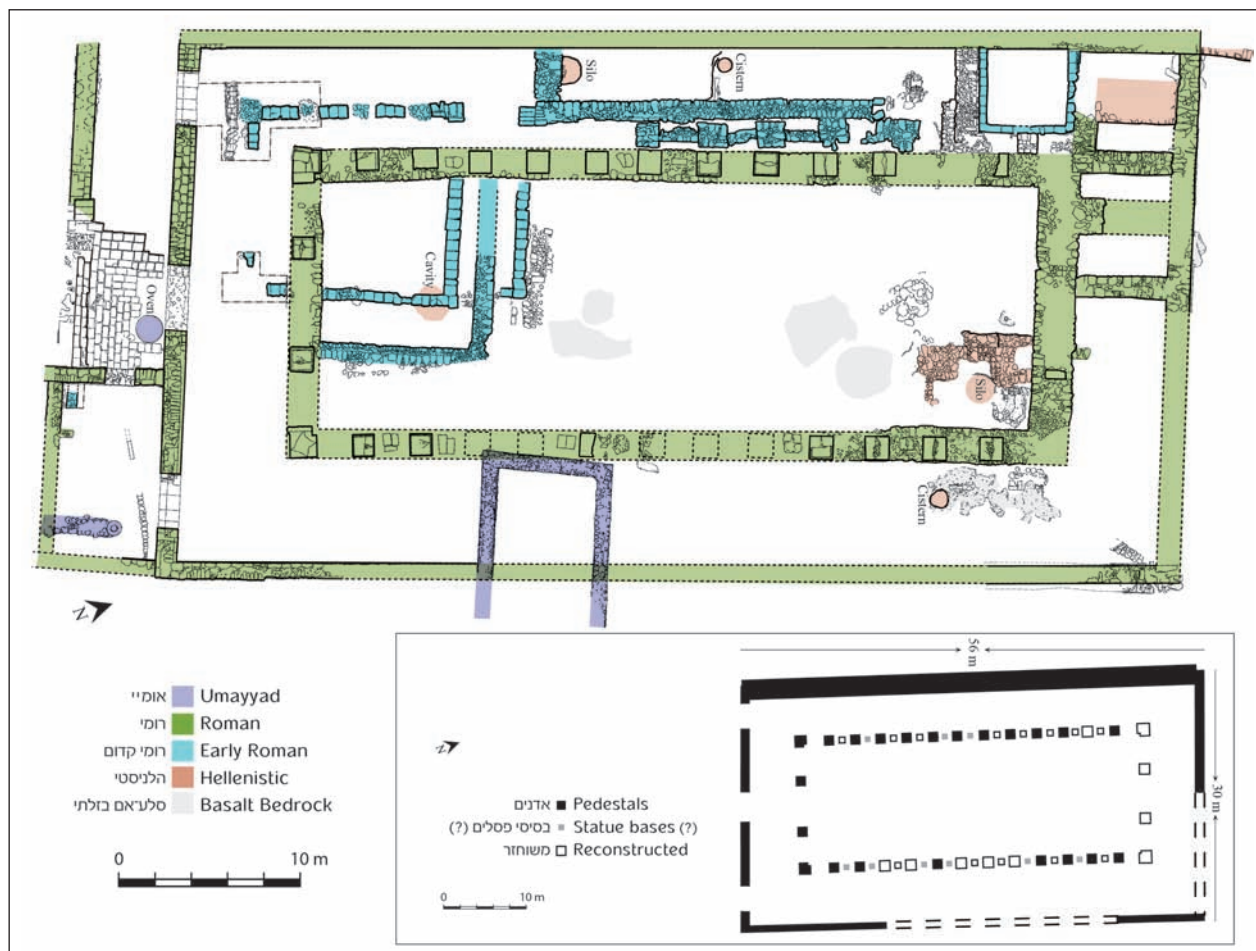
תצלום אוויר של מרכז רמת ההר ושטחי החפירה המרכזיים

הפולחן של טיח הממגורות הניבו עד 65% גרגירי אבקה של מיני דגניים. הממצא העשיר שהועלה מהמתקנים מאפשר לנו להתחקות אחר הקמתם באמצע המאה ה-1 לפני הספירה, תקופת ראשית ההתיישבות העירונית בסוסיתא, והמשך השימוש בהם בסוף אותה מאה, עם הקמת המתחם ההלניסטי ממערב בתקופה זו.

בחלקו הדרומי של אולם התווך של הבזיליקה נחשף בור נוסף, שקדם למבנה הבזיליקה. הבור, שאין בו כל סימני חציבה או טיח, הכיל את הממצא העשיר ביותר מן התקופה ההלניסטית שהתגלה עד כה בסוסיתא. בור טבעי זה, שהתמוטט כנראה עוד בעת העתיקה, שימש לאשפה מקומית ואצר ממצא מרתק מן המאות ה-1 וה-2 לפני הספירה: עשרות קערות דגים, כלי חרס מיובאים מדרום איטליה, עצמות בעלי חיים ועוד. עיבוד הממצא, העומד עדיין בראשיתו, עשוי לשפוך אור על אופיים ועל מוצאם של ראשוני המתיישבים בעיר סוסיתא. ממצאים אלה מחזקים את השערתנו באשר לראשית ההתיישבות בסוסיתא. אני סבור כי מבצר תלמי בן המאה ה-1 לפני הספירה נבנה על ההר כחלק מן הביצורים אל מול הממלכה הסלבקית בסוריה. לאחר ניצחון הסלבקים בקרב פניון (200 לפני הספירה) הוחלף מבצר זה במבצר סלבקי וכעבור כמה עשרות שנים נוסדה הפוליס אנטיוכיה היפוס בידי אנטיוכוס

הבזיליקה הרומית, תצלום אוויר מכיוון צפון

תכנית שטח החפירה בבזיליקה הרומית, שלבי הבנייה בה ותכנית סכמתית שלה

קיר מסד מתחת לסטרה המערבית וצמוד לאדני הבזיליקה הרומית

הגדול 'הג' (187–223 לפני הספירה), או אנטיוכוס אפיפנס הד' (164–175 לפני הספירה). ההפתעה הגדולה נכונה לנו בקצה הצפוני של הבזיליקה, מעל למצוק, כאשר נחשפו שלוש כותרות דוריות וכמה חצאי חוליות אחזות. כל הפריטים עשויים אבן גיר ונתגלו בסמיכות רבה זה לזה, שכן הם היו בשימוש משני באומנות התמך הצפוניות של הבזיליקה, דבר המעיד כי נלקחו מהריסותיו של מבנה סמוך. שרידי טיח אותרו עדיין על הכותרות, שמידותיהן ואופן עיצובן, לרבות חירוץ אנכי מגולף ומכויר מתחת לאכינטס (echinus) ושני אנולי (annuli), מרמזים על זמנם במאה הב'–ראשית המאה הא' לפני הספירה. ייתכן שהפריטים שייכים למקדש קטן מהסדר הדורי, או לקיר ההיקפי של מתחם שהוקם בשטח זה בטרם נבנה המתחם ההלניסטי. ממצאים אלה מרגשים, לא רק משום שמבנים מן הסדר הדורי נדירים במרחב הגאוגרפי שלנו, ועוד יותר מכך נדירים מקדשים דוריים, אלא משום שזו הזדמנות ראשונה להציץ לשלביה העירוניים הראשונים של סוסיטא כפוליס הלניסטית.

(tribunal), והיא בין המבנים הגדולים ביותר בגופה העירוני של עיר רומית. היא נבנתה בדרך כלל בסמיכות יתרה לפורום ושימשה בימי קיץ חמים או בחורף עז תחליף מקורה לפורום הקטור. עם הכרזת הנצרות לדת הרשמית של האימפריה הרומית, במאה הד' לספירה, הפכו מבני בזיליקה רבים לכנסיות. גם כנסיות חדשות שנבנו שמרו על חלק מן המרכיבים האדריכליים שאפיינו את הבזיליקות ומכאן האימוץ המאוחר של המושג בזיליקה כמבנה נוצרי-דתי – כנסייה.

תכניתה העירונית של סוסיתא לא הייתה שונה מתכנית ערי המזרח הרומי: הבזיליקה נבנתה במרחק 15 מ' מצפון לרחובה הראשי של העיר, הדקומנוס מקסימוס, וצמודה לרחבת הפורום שמדרום-מערבה. מידות הבזיליקה היו 56 מ' בציר צפון-דרום ו-30 מ' בציר מזרח-מערב ושטחה הפנימי כ-1,300 מ"ר. כמו המבנים הסמוכים אליה, אין היא עוקבת בדיוק אחר צירי השמים, וציר האורך שלה נבנה בסטייה של 20 מעלות למזרח. גם אם תכניתה העירונית של סוסיתא היא אורתוגונלית ועוצבה במהלך התקופה הרומית (המאה הא' לספירה), הרי הסטייה נובעת מכיוונו הכללי של הר סוסיתא. האדריכלים הרומיים בחרו להתאים את התכנית העירונית אל רמת ההר, גם אם אין היא מותווית לפי רוחות השמים במדויק.

תכניתה של הבזיליקה מלבנית ולה ארבעה קירות חיציניים וארבעה טורי עמודים מקבילים לקירות, המחלקים את החלל הפנימי של המבנה לארבע סטראות ואולם תווך במרכז, כולם מקורים. גג אולם התווך היה בוודאי גבוה מגגות הסטראות ובכך אפשר לאור לחדור במרווח שבין הגגות. אלפי שברי רעפים רוכבים (imbrices) ושוכבים (tegulae) וכן מסמרי ברזל של קורות העץ נתגלו בעיי החורבות של הבזיליקה, עדות לגגות הרעפים שקירו את המבנה.

שלושה פתחים קרועים בקירה הצר הדרומי של הבזיליקה וזאת בניגוד למרבית מבני הבזיליקה, שבהם מיקום הפתחים באחד מקירות האורך. הפתח המרכזי ברוחב 3.50 מ' ואילו רוחב שני הפתחים המולטיים אל הסטראות המערבית והמזרחית 3.00 מ'. ההסבר למיקומה של הבזיליקה ולפתחים בקירה הצר נעוץ בתכנית העירונית, שכבר הייתה מגובשת למדי בטרם הוקמה הבזיליקה. הפורום והדקמונוס מקסימוס שמדרום לבזיליקה והמתחם ההלניסטי שממערב לה הם שהתוו את תכניתה ואת מיקומה של הבזיליקה בסוסיתא, כך שפתחיה יפנו אל מרכז העיר ואל רחובה הראשי. קירה המערבי של הבזיליקה מושתת על קירו המזרחי של המתחם ההלניסטי. קירותיה בנויים בניית גזית משובחת בבזלת וחלקם העליון הוכתר בבניית גזית באבן הגיר הרכה המקומית. אבני הבנייה הוחלקו והותאמו בדייקנות זו לזו. הקיר הצפוני של הבזיליקה חוזק בסדרת אומנות-תמך אל מול המצוק.

32 עמודים נשאו את גג הבזיליקה, תריסר עמודים בכל אחת מסטראות האורך וארבעה בכל אחת מן הסטראות

מתחת לרצפת הטיח ובמרכז של הסטרה המערבית של הבזיליקה נתגלה קיר מסד בנוי בזלת באורך כ-20 מ'. אל הקיר צמודה סדרה של חמישה יסודות שנועדו למסדים, בנויים בבנייה זהה לקיר ובמידות כ-1.4x1.5 מ'. יסודות המסדים כמעט ונושקים לאדנים שנשאו את עמודי הסטרה המערבית של הבזיליקה. לפיכך הועלתה הסברה כי ייתכן שלפנינו שלב ראשון בהקמת הבזיליקה הרומית, בטרם החליטו לשנות את תכניתה ולהרחיבה מעט. סברה זו התחזקה כאשר לא נתגלה כל זכר לקיר מסד מקביל בחלקה המזרחי של הבזיליקה או בחלקים אחרים שלה. עם זה, קיר המסד והאומנות תוארכו לסביבות ראשית המאה הא' לספירה, כמאה שנה לפני שנבנתה הבזיליקה, ולכן נראה שלפנינו שריד של מבנה ציבורי, ואולי אף בזיליקה, שקדמו למבנה הבזיליקה שנבנה בסוף המאה הא' לספירה. קטעי קירות וממצא עשיר המתוארכים למחצית השנייה של המאה הא' לפני הספירה נתגלו בכל השטח שעליו נבנתה מאוחר יותר הבזיליקה.

תכניתה ושלביה של הבזיליקה הרומית

הבזיליקה היא פיתוח אדריכלי רומי מובהק, למרות שמה היווני. ראשוני מבני הבזיליקה נבנו במאה הב' לפני הספירה ומאה המאה הא' לפני הספירה הם החלו להתפשט ברחבי האימפריה הרומית עד אשר נדיר היה למצוא עיר רומית בלי בזיליקה. הבזיליקה היא מבנה אזרחי ציבורי ששימש לצורכי מסחר, חלפנות כספים ולמושב השופט הראשי

מבט אל חלקה הדרומי של הבזיליקה ופתחיה לכיוון הפורום. העמודים לאחר שחזור חלקי בלבד. בין האדנים ניכרים מסדי הגיר הנמוכים ששימשו כנראה להצבת פסלים. במרכז אולם התווך קירות יסוד הבנויים אבני גיר, השייכים למבנה שקדם למבנה הבזיליקה

שחזור חלקי של עמודי הבזיליקה בקצה הדרומי של הסטרה המערבית. אפשר להבחין היטב במלאכת הכיור הסלילזנית המבוסה על חוליות העמוד, בכותרות הקורינתיות מבולת העשויות משני חלקים ובפריטים אדריכליים אחרים הניצבים שלא באתרם, ביניהם כמה פריטי שיש ממערכת הקורות

חלקו העליון של הקיר עוטר בוודאי ביתר פאר מן התחתון וכלל תבליטים מכוירים שהציגו בין היתר דמויות אדם. תכניתה של הבזיליקה התבררה, אך לא נתגלה מיקומו של מושב השופט, האופייני לרוב המוחלט של מבני בזיליקה. ציפינו לאתר את הטריבונול בצדה הצפוני של הבזיליקה, מול הפתחים בדרום או בתוך אכסדרה שבתוך המבנה או נסמכת אליו מבחוץ. במהלך עונת החפירות האחרונה נחשף צמוד לבזיליקה ומדרומה אולם שתכניתו מלבנית ומידותיו 7.3x11.5 מ'. האולם נבנה במאה הג'–ראשית הד' לספירה וחסם מבחוץ את הכניסה המזרחית אל הבזיליקה. הכניסה אל האולם וממנו אל הסטרה המזרחית התאפשרה משלב זה דרך פתח בקיר המערבי שלו, סמוך לפתח המרכזי של הבזיליקה. ייתכן שאולם זה שימש לצרכים המינהליים של הבזיליקה ואולי אף למושב השופט. חפירות שערכנו מתחת לרצפות, סביב מסדי האדנים, במסדי הקירות וכן הממצא שנח על הרצפה מאפשרים לנו לתארך בבטחה את זמן הקמת הבזיליקה לסוף המאה הא' לספירה. פריטים אדריכליים שונים עשויים בבולת ובשיש בעבודה איכותית, השייכים למערכת הקורות, נתגלו שלא באתרם באזורים שונים של הבזיליקה. ייתכן שפריטי השיש שייכים לשלב של שיפוצים והעשרת העיטור, שלב שחל במאות הב'–הג' לספירה.

חורבן הבזיליקה

קודם לחפירה ובטרם התברר כי המבנה שנחשף הוא בזיליקה, אותרו על פני השטח פריטים אדריכליים רבים

הצרות. גזעי העמודים, העשויים חוליות, הוצבו על בסיסים אטיים, אשר הוצבו על אדנים רבועים. כל חלקי המסד והעמוד עשויים בזלת. האדנים, שגובהם 1 מ', עוטרו בפרופילים בחלקם העליון והתחתון והוצבו על קירות המסד, שהושתתו על סלע הבולת, במרווחים אחידים למדי זה מזה בשיעור 1.9 מ'. מרווח אחיד זה הופרע בסטרה הדרומית כדי להתאימו בין העמודים לפתחים שנקרעו בקיר הדרומי של הבזיליקה. ארבעת האדנים הפינתיים של הבזיליקה גדולים מעט מיתר האדנים ויש בהם בפינתם הפנימית מגרעת שהותאמה לחוליות שנשארו אדנים אלה. בין אדני הסטראות נתגלו בסיסים נמוכים הבנויים משתיים-שלוש אבני גיר, שבלטו אך מעט ממפלס רצפת הטיח. ייתכן שהבסיסים שימשו להצבת פסלים בין העמודים.

גובה חוליות גזעי העמודים אינו אחיד אך קוטרן, 0.80 מ', מאפשר לשחזור את גובה גזע העמוד, המגיע ל-7 מ' בקירוב. העמודים הוכתרו בכותרות קורינתיות מבולת עשויות משני חלקים בגובה כולל של כמעט 1 מ'. למרות שלא נתגלה ולו עמוד אחד שלם באתרו, או כל חלקיו של עמוד שקרס, יש בידינו די נתונים כדי להציע שגובהה הפנימי של הבזיליקה הגיע לכדי 11.5 מ'. אם נסיף את גובה גג הרעפים הגמלוני במרכז אולם התווך, הרי הבזיליקה בסוסיטא התנשאה לגובה משוער של כ-15 מ'.

כל חלקי העמוד, מן האדן ועד לכותרת, היו מכוסים בעיטור במלאכת כיור איכותית בגוון לבן. גזעי העמודים כוסו ברובם בחירוף אנכי (fluting) ואילו אחרים כוסו ועוטרו בחירוף אלכסוני איכותי.

משלחת החפירות איתרה חלקים מן האדנים והעמודים וביצעה עבודות שימור במשך עונת אחדות. כמה מחוליות העמודים הוצבו מחדש בחלקה הדרומי של הבזיליקה, אך זו הצבה חלקית בלבד ואין מדובר בהצעת שחזור, שכן העמודים התנשאו לגובה רב. שחזור חלקי זה נועד בראש ובראשונה להגן על עבודת הכיור וכן לאפשר למבקרים להיטיב להבין את מבנה הבזיליקה.

הבזיליקה רוצפה ברצפת טיח לבן פשוט למדי. שרידי הרצפה שנחשפו בכמה קטעים, לעתים בשכבות אחדות, הם עדות לטיוח חוזר ונשנה. קירות הבזיליקה עוטרו במלאכת כיור משובחת המדמה חיפוי שיש ובנייה. הספין התחתון נשתמר בקטעים אחדים על הקירות הדרומי, המזרחי והמערבי של הבזיליקה. העיטור חוזר על עצמו במקצב אחיד, קל למדי לשחזור. בספין התחתון שרדו גם אומנות אחוזות על בסיס אטי, מעוטרות במלאכת כיור, שהוכתרו ככל הנראה בכותרות קורינתיות שהתנשאו אל הספין העליון של הקיר, שממנו לא שרד דבר באתרו. האומנות והות כולן וביניהן עיטורי מעוינים, ריבועים ועיגולים במלאכת כיור. על הספין התחתון נותרו שרידי צבעים – אדום וחום-צהוב – שעוטרו כנראה את כל הקיר. סמוך לעבודת הכיור של הקיר המזרחי נתגלו כמה פריטי כיור שנפלו מן הספין העליון. אלה כללו כמה חלקים של יד אדם וחלק מכתרת קורינתית.

בחלקו הצפוני של אולם התווך, מתחת להריסות מערכת הגג, נתגלו שני שלדים כמעט שלמים של אישה צעירה וגבר בוגר ושרידיהם של לפחות שניים נוספים. ראשיהם מופנים לכיוון דרום, אל עבר פתחי הבזיליקה. סמוך לעצמות צווארה של האישה נמצא תליון זהב בדמות יונה משובץ באבנים יקרות-למחצה. אלה הם שלדי האדם היחידים שהתגלו בבזיליקה ושלדים בכלל בסוסיטא בזיקה לרעש שנת 363 לספירה.

כמטר אחד מעל רצפת הבזיליקה אותרו רצפות טיח של מבנים מאוחרים יותר. מבין עשרות המטבעות שנמצאו על מרצפות אלה, המוקדמים ביותר מתוארכים לראשית שנת ה-80 של המאה ה' לספירה. סביר ביותר כי הבזיליקה קרסה ברעש האדמה של שנת 363 לספירה, כמו הבזיליקה בניסה-סקיתופוליס, ושטח זה, ואולי אף שטחים עירוניים אחרים, נותרו נטושים למשך כעשרים שנה.

מבנה מהתקופה האומיית, שנחפר חלקית ומידותיו כ- 10x7 מ', הוקם מעל חלקה המזרחי של הבזיליקה, באזור מרכז הסטרה המזרחית. קירות היסוד של המבנה קרעו את קיר המזרחי של הבזיליקה ונעשה שימוש משני בפריטים אדריכליים שלה. עד כה לא שללנו את האפשרות כי מדובר במסגד, אך לאור החפירה בוטלה אפשרות זו.

הבסטיון הרומי

סוסיטא היא אחת הדוגמאות המובהקות לעיר מבוצרת בת התקופה הרומית הקדומה במרחב הארץ-ישראלי בכלל ובדקפוליס בפרט. בתקופה זו של "השלום הרומי" החלו נזנחות רבות ממערכות הביצורים העירוניים, מהן שראשיתן עוד בתקופות ההלניסטית וההרודיאנית. בתקופה הרומית הקדומה החלו נסודות, לראשונה בעולם הקלסי, ערים בלתי בצורות, כדוגמת ניסה-סקיתופוליס וטבריה. בסוסיטא אנו עדים למערכת ביצורים עירונית קדומה שכללה את חומות העיר, את מגדליה ושעריה וכן מערכות ביצורים חיצוניות, שרק בעת האחרונה החלו להיחשף לאורך האוכף. קטעי חומות העיר בנות התקופה הרומית דלים למדי בהשתמרותם ומספר המגדלים מועט מאוד. תופעה זו של מיעוט מגדלים אינה מאפיינת את תורת הביצורים והמצור של התקופות ההלניסטית והרומית ואפשר להסבירה בעדיפות הגובה של רמת ההר המוקפת מצוקים סביב ובתוואי השטח הסלעי והלא רציף. מתאר המצוקים התווה את תוואי חומת העיר לקטעים קצרים הנפגשים בזוויות חדות ובכך אפשרו זוויות ירי רחבות ובטל הכורח לבנות מגדלים במרווחים קצובים. שער העיר המזרחי נבנה במאה הא' לספירה בקצהו של הדקומנוס מקסימוס ושימש השער הראשי.

בעקבות ניתוח מרחבי של צירי הגישה, שיכלו לאפשר לאויב מצויד במכוונת מצור כבדות לצור על העיר, וניתוח נקודות התורפה בהגנת העיר באמצעות סקרים רגליים ואוויריים ולבסוף ניתוח תצלומי אוויר שנעשו בידי חיל

תליון זהב מעוטרי באבנים יקרות-למחצה ומעוצב כיונה. התגלה בין שרידיה של אישה צעירה שנקברה מתחת לעיי הבזיליקה

מבולת השייכים לה, חלקם בשימוש משני. עיקר השרידים נערכו לגל עיי חורבות מעל מפלס הרצפה בגובה כמטר אחד, ולא הוקם מבנה ציבורי אחר במקומה. מתחת לשרידי הגג, הכוללים חומרי מליטה ורעפים רבים, נחשפו כמה פריטים אדריכליים משיש שנפלו על הרצפה. מתחת להם נתגלו מטבעות אחדים. המאוחרים שבמטבעות תוארכו לשנת 362 לספירה. כלל הממצא הנומיסמטי והקרמי שנתגלה בעיי החורבות של הבזיליקה אינו מאוחר למאה ה' לספירה.

תצלום אוויר אל קומת הקרקע של הבסטיון, הבנויה מארבעה אולמות קמרון (I-IV) ומשני מגדלים (I)

האויב. ה"פוליאורקטיקה" של פילון מביזנטיון (שלהי המאה הג' לפני הספירה) הוא מן המדריכים הצבאיים ההלניסטיים המפורסמים ששרדו, ובו המלצות כיצד יש לבצר עיר וכיצד יש לצור עליה. אחת ההמלצות של פילון היא שימוש בבליסטראות המשגרות כדורי 40 מנים נגד מכונות המצור הכבדות ונגד ביצורי הערים. עד כה לא נתגלה שום כדור בליסטרה בתוך אולם הקמרון, אך שלוש אבני בליסטרה מבזלת במשקל 40 מנים התגלו על ההר ובמורדותיו הדרומיים.

אישור נוסף לטבעו הצבאי של הבסטיון התגלה במגדל המערבי: במרכז החלק התחתון של הקיר הקדמי של המגדל התגלה פתח גיחה שנבנה כחלק מיסודות הבסטיון. חזית הפתח מוסתרת על-ידי קיר קצר שנבנה על שן סלע שרק יסודותיו שרדו. הקיר נועד להסתיר את הפתח מן האויב ולאפשר לקבוצות חיילים קטנות להתחמק בחשאי מן העיר. הבסטיון בסוסיטא הוא דוגמה ייחודית לאדריכלות צבאית בת התקופה הרומית הקדומה (המאה הא'-ראשית המאה הב' לספירה), שנבנה בשיטות רומיות מובהקות כדוגמת בנייה בקמרונות ויציקות מלט.

על ראש הקיר האחורי של קמרון IV נמצאו טביעות מגף אחדות שהותירו חיילי הצבא הרומי שהילכו על המלט

המגדל המערבי בבסטיון ופתח גיחה בחלקו התחתון

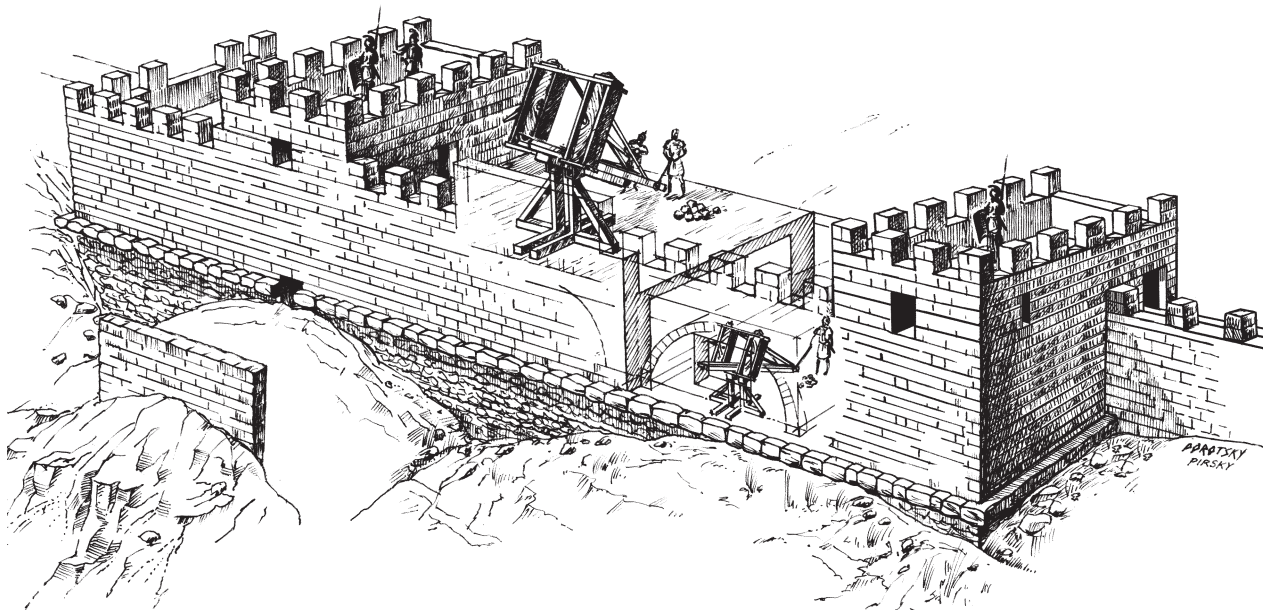
בטרם יבש, אחת מהן שלמה ויתרן חלקיות. הטביעות מגלות שמסמרי ברזל מוסמרו לסוליות קליגה, הוא המגף התקני של הצבא הרומי ממחצית המאה הא' לפני הספירה ועד לראשית המאה הב' לספירה, ששימש מן החייל הפשוט ועד לרמת קנטוריון. הטביעה השלמה, שאורכה 24.5 ס"מ (מס' 40 לפי מידה אירופית), שקועה מעט בחומר המליטה בשל משקלו של נועל המגף ובה 44 שקעים עגולים ערוכים בסדר מסוים, שיצרו מסמרי הברזל של הקליגה (קוטר ממוצע 9 מ"מ). על-פי מספר הטביעות, השוני במידות ובסדר המסמרים אפשר להעריך כי שלושה אנשים לפחות הותירו את טביעתם במלט הרטוב. מן הסתם היו אלה בנאי הבסטיון עצמם.

האוויר המלכותי הבריטי (1943), הוחלט על פתיחת שטח חפירה צמוד למרכז המצוק הדרומי של ההר. תקוותי הייתה, כי כאן אאתר את העמדות למכונות השיגור של מגני העיר. הדרך העתיקה אל אוכף העיר מציר מזרח הכנרת עברה מדרום להר, בתוואי נחל סוסיטא. טבעי היה להניח כי כאן, על המצוק הדרומי ומעל לדרך, יבחרו מגני העיר למקם את עמדות הלחימה והירי העיקריות ואת המכונות נגד האויב. בתום כמה עונות חפירה נחשף בסטיון (מבנה הגנה מעובה גדול במידותיו ממגדל, שבו עמדות בנויות למכונות שיגור) צמוד למצוק הדרומי ובמרכזו. הבסטיון בנוי בניית גזית בבזלת ותכניתו מלבנית; אורכו 52 מ' ורוחבו 13 מ'. הוא מבוסס על סדרה של ארבעה קמרונות ושני מגדלים.

חברת משלחת "תומכת" ביסודות הבסטיון בפנינתו השטופה המערבית. פינת הבסטיון שומרה לאחרונה בידי רשות הגנים

מגדל אחד נבנה ממזרח לקמרון הפינה המערבי ומגדל נוסף החל להיחשף בעונה האחרונה בפנינתו המזרחית של הבסטיון. יסודות הבסטיון היו קורות בזלת באורך 1.70 מ' ואילו הקמרונות יצרו את קומת הקרקע שעל גביה נוצקה רצפה ומעליה נבנו הביצורים העליונים של הבסטיון, שלא שרד מהם מאומה. קטעים מצומצמים של הרצפה היצוקה, שכיסתה על פני קמרונות קומת הקרקע, שרדו וחלק מן הקמרונות והמגדלים נחפרו. אולם קמרון IV נחפר כמעט במלואו. בנייתו איתנה במיוחד. אפשר להבחין באבני המוצא של הקמרון ממזרח וממערב וכן בקטע מן הרצפה ששרדה מעל קירו המערבי. המפתיע באולם זה הוא פתח הקרוע בקיר הדרומי מעל למצוק התלול. השימוש היחיד של פתח רחב במיקום זה העולה על הדעת הוא חלון למכונה לשיגור אבנים (בליסטרה). מכונה שהוצבה באולם הקמרון שהגן עליה. אורכו הפנימי של האולם כ-9 מ' ואורך מכונה לשיגור אבני בליסטרה במאסה של 40 מנים (17.5 ק"ג) הוא כ-8 מ'. בהיסטוריוגרפיה היוונית והלטינית העשירה, המתארת מערכות מצור בנות התקופה, מומלצות בליסטראות בגודל זה לעצירת מכונות המצור הכבדות של

הצעת שחזור של הבסטיון הרומי בסוסיתא בתום עונת חפירות 2015

יהודים מאזור טבריה ופרעו בתחומה של סוסיתא (מלחמת היהודים ב', 459), ואולם אין כל עדות כי יכלו לביצורי העיר. לא מן הנמנע, כי במסגרת אירועי המרד נשלחה יחידה צבאית מסוריה הסמוכה כדי לסייע לסוסיתא בעלת בריתה של רומא, וחילי יחידה זו הם האחראים להקמת הבסטיון והם שהותירו בו את טביעת עקבותיהם.

אם הבנאים אכן השתייכו לקבוצת חיילים רומיים, חיילי לגיון או חילות עזר, אזי מהו האירוע החריג שאילץ יחידה רומית לסייע בבניית מערכת הביצורים המרכזית של עיר אוטונומית כדוגמת סוסיתא במאה הא' או בראשית המאה הב' לספירה? דומה שיש לחפש את התשובה לכך בימי המרד הגדול בגליל. יוספוס מספר כי במהלך המרד הגיעו

בית המרחץ הדרומי

פוליס רומית לא תיתכן בלא בית מרחץ ציבורי. ואכן, בסוסיתא ידועים לפחות שני בתי מרחץ ציבוריים: בית מרחץ ביונטי כ-40 מ' ממזרח לפורום, שעד כה לא נחפר אך שרידיו ניכרים היטב בשטח, ובית המרחץ הדרומי, הממוקם כ-30 מ' מדרום לפורום וסמוך למצוק הדרומי. ייתכן שהיה בית מרחץ שלישי באוכפה של סוסיתא, שרק רמזים ראשונים לקיומו זוהו עד כה.

עיקר מאמץ החפירה בשנים האחרונות כוון לחפירת בית המרחץ הדרומי. עד כה נחשף כשליש משטחו, ואולם השינויים המהותיים שעבר בעת קיומו ופירוקו, עוד לפני רעש שנת 363 לספירה, מקשים על ניתוח אדריכלי מלא שלו.

בית המרחץ הוקם על שרידיו של הבסטיון בסוף המאה הב'-ראשית המאה הג' לספירה. מידותיו המשוערות הן 30x43 מ'. קירותיו איתנים ואחידים למדי; רוחבם 1.20 מ' ויותר, ויש בהם שימוש מרובה בשרידי קירות הבסטיון. הקירות העבים אפשרו בידוד מעולה לשמירת החום ולהולכתו לאולמות השונים. היסודות והנדבכים התחתונים של בית המרחץ נבנו בבניית גזית בבולת והנדבכים שמעליהם נבנו גזית בגיר המקומי. כמה מן הקירות השתמרו לגובה ניכר. עיקר החשיפה במכלול בית המרחץ התמקדה עד כה ברחבת הפלסטרה, בבריכה, באולמות החמים/פושרים ובחדר התנורים.

טביעת קליגה שלמה שהוטבעה בחומר המליטה של הקיר האחורי של הבסטיון ולצדה העתק של הטביעה

תכנית הבסטיון ובית המרחץ הדרומי

בית המרחץ הדרומי, מבט לכיוון מערב. אפשר להבחין בתנור, בבריכה ובפלסטרה

הפלסטרה, היא רחבת האימונים הקטורה, הוקפה סביב בעמודים ואפשר היה לצפות ממנה לכיוון דרום-מערב, אל הכנרת וטבריה הרומית שמעברה השני של הכנרת. צריך לזכור כי בתקופה זו כבר לא היה הבסטיון בשימוש ומערכת החומות לא התנשאה עוד מעל למצוק הדרומי. הרחבה, שמידותיה הפנימיות 9x5.5 מ', מרוצפת אריחי שיש מלבניים ולאורך קירותיה ספסלי לבנים מחופים בשיש. בצדה המערבי של הפלסטרה פתח המוליך לרחבה נוספת שממדיה הפנימיים 4.9x4.7 מ'. רחבה זו דומה בתכנונה ובעיצובה לפלסטרה ודומה כי בשלב השני שימשו שתי הרחבות יחדיו. ריצוף השיש ברחבה המערבית שרד רק במידה חלקית, אך טביעות האריחים ניכרים בחומר המליטה וכן טביעות כמה אריחי שיש שחיפו את הקירות. בבור בדיקה, שנפתח בקצה המערבי של הרחבה, התגלו שרידי רצפתו הכפולה של מערך החימום (hypocaust) של חדר החמים (caldarium) משלבו הראשון של האולם, בטרם הפך לפלסטרה.

תבליט מכזיר המתאר את הרקולס. בית המרחץ הדרומי, אמצע המאה הג' לספירה

הראשונה של הרקולס, אנו סבורים כי הוא מתאר את הרקולס. בהיותו סמל לתרבות הגוף, עיטרו פסלי הרקולס רבים מבתי המרחץ של התקופה. התבליט מוצג כיום במוזיאון ישראל בירושלים.

ממצא מרתק נוסף, המעיד על עושרו של בית המרחץ, התגלה בשכבות ההרס מעל אולם החמים המערבי: שבר רגל ימין השעונה אל גזע עץ עשויה מלאכת פיסול משובחת בשיש. הרגל הגברית השרירית שייכת לפסל רומי בן המאות הא'-הב' לספירה, שהתנשא לגובה כ-2.2 מ'. בהיעדר סממנים ייחודיים לשבר, אי אפשר לזהות את הדמות המפוסלת. אולי בעתיד יתגלו חלקים נוספים מן הפסל המרהיב והם יאפשרו לזהותו.

באמצע המאה הג' לספירה עבר בית המרחץ סדרה של שינויים מהותיים: הוא הורחב ושונו תפקודי כמה מן האולמות. בסביבות ראשית המאה הד' לספירה נגש בית המרחץ מסיבה לא ידועה ועל שרידיו נבנו מבנים פשוטים ביותר. מסתבר, שהוא חדל לתפקד עוד לפני רעש 363

בחלקו התחתון של הקיר המערבי של הפלסטרה נקרע פתח אשר הוביל אל אולם נוסף ממערבו. החפירה באולם זה הבהירה כי לפנינו שרידי חדר חמים נוסף, שמידותיו 11.8x8.3 מ'. החלו להיחשף גם אולמות נוספים, השייכים למכלול בית המרחץ והכוללים כנראה גם חדר תנורים מצפון לפלסטרה, אך חשיפתם עדיין חלקית ולכן לא יתוארו כאן. מצפון לפלסטרה וצמודה אליה נבנתה בריכה קטנה (natatio), שמידותיה הפנימיות של 7.5x3 מ' ועומקה 1.20 מ'. אפשר לרדת אל הבריכה בגרם מדרגות רחב, שנבנה לכל אורך הקיר המערבי שלה, וכן בגרם מדרגות עגול-למחצה הצמוד לפינתה הדרום-מזרחית. הבריכה רוצפה באריחי שיש וניכר כי קירותיה עברו סדרת שינויים וטיוחים. תחילה היו קירותיה מצופים שיש ואילו בשלב מאוחר יותר חופה הקיר הצפוני בטיח הידראולי עבה בגוון אדום עז.

בין הממצאים שעלו מבית המרחץ בעונות האחרונות ראוי לציין תבליט של חוזה וראשו של הרקולס עשוי מלאכת כזיר משובחת. חלקיו של התבליט, שמידותיו כ-80x40 ס"מ, נתגלו ברווח קטן וצר בין שני קירות ממערב לבריכה. לוקוס צר זה הכיל למעלה מ-100 נרות חרס ועשרות רבות של כלי חרס, כולם מתוארכים לאמצע המאה הג' לספירה. בתקופה זו עבר כנראה בית המרחץ שינוי מבני משמעותי ופריטים אלה הושלכו אל החוץ. עם גילוי של הראש חמור הסבר, סבר ארתור סג"ל כי מדובר בדמותו של סילנוס, אולם לאחר מציאת החוזה, המעוטר בעורו של האריה מנמאה, משימתו

חלק ממכלול כלי החרס מלוקוס חרף האשפה של בית המרחץ, אמצע המאה הג' לספירה

נטשו אותו באופן סדור זמן רב לפני רעש האדמה של שנת 749 לספירה. הסבר לפשטות היחסית של הבנייה באזור זה אפשר למצוא בעובדה שזוהי הטרסה המערבית ביותר של סוסיטא, או, במילים אחרות, המרוחקת ביותר מן המרכז העירוני. במבנים המזרחיים אפשר להבחין בבנייה משובחת יותר על-פני השטח, ואולם שיטת הבנייה הבלתי איכותית בתקופה האומיית בסוסיטא זהה למדי.

מערך ההגנה לאורך האוכף

אוכף סוסיטא מחבר את מזרח רמת הר סוסיטא עם דרום-מערב הרי הגולן. טבעי הדבר שכאן נסללה הדרך הראשית אל השער הראשי במזרח, ומכאן שאזור זה היה נקודת התורפה העיקרית בהגנת העיר. במרכז האוכף נחצב בסלע הגיר הרך חפיר הגנתי ברוחב 7 מ', שבוודאי גישר באמצעות גשר עץ. החפיר נועד לעצור או לפחות להשהות את מכוונות המצור הכבדות של האויב. אזור זה טווח בנקל על-ידי מכוונות השיגור (בליסטראות וקטפולטות) של מגני העיר מן המגדל העגול בשער המזרחי ומעמדות שיגור לאורך המצוק הדרומי. בעקבות אחת מן השריפות באזור זוהתה מצפון-מערב לחפיר קבוצת מבנים בנייט גזית בבזלת. פתחם פונה לכיוון מערב, אל עבר הדרך העתיקה שהעפילה לאוכף. שיערתי כי לפנינו מבני הגנה בעבור מכוונות השיגור הכבדות, וכך התחלנו בחפירת המבנה המערבי בקבוצה. עד כה נחשף מגדל כמעט עגול שתכניתו בצורת אומגה, בניו נדבכי בולת המוכתרים בנדבכי גיר וקוטרו החיצוני 10 מ'. החפירה עומדת בעיצומה ותכניתו ואופיו המקוריים של מכלול הבנייה טרם הובהרו. אולם נראה כי בשלביו המאוחרים הוא היה חלק ממכלול של בית מרחץ ולאחר מכן, בשלב

לספירה, שבעטיו קרסו הקירות האיתנים של בית המרחץ על שרידי המבנים המאוחרים שנבנו בשטחו. ייתכן שבית המרחץ שנבנה ממזרח לפורום החליף את בית המרחץ הדרומי.

רובע המגורים המערבי

רובע המגורים המרכזי בסוסיטא ממוקם בחלקה המערבי של העיר. מבני נוסף, ממזרח לבזיליקה, נחפר לפני כעשור. במהלך שלוש עונות חפירה (2010-2012) חשפנו חלק מן המבני הדרום-מערבי ביותר ברובע המערבי, מרחק 190 מ' ממערב לפורום ומצפון לכנסייה הדרום-מערבית. החפירה מרוחקת כ-10 מ' מדרום לקטע הדקומנוס מקסימוס שנחשף בקצה המערבי ביותר של רמת ההר. בנקודה זו הרחוב הראשי פונה בחדות לדרום-מערב ומתחיל את נתיבו לאורך מורדותיו המערביים של ההר עד היפגשו עם הדרך הפתלתלה המחברת את סוסיטא ושערה המערבי עם השטחים החקלאיים שממזרח לכנרת. החפירה כאן עומדת אך בראשיתה, אך כבר עתה אפשר לתאר בקווים כלליים את אופי השרידים. במכלול הבנייה כמה חדרים, שמתוכם נחפרו רק שניים (מידות החדר הדרומי 2.8x2.3 מ' ומידות הצפוני 3.2x2 מ') והם שייכים ככל הנראה ליחידת מגורים אחת. ממערב לחדרים חצר מרוצפת וממזרח להם סמטה. ממזרח לסמטה בניי קיר טרסה ששולבו בו מדרגות אבן ושרידי קשת שקירתה את הסמטה. הבנייה כאן מעורבת מאבני בולת וגיר, גזית וגוויל. רבות מאבני הבנייה הן בשימוש משני ויש כמה פותות, משקופים ומוזות מאבני גזית. הקירות בנייט באיכות ירודה בשימוש בחומר מליטה לא איכותי, ואכן אחדים מהם נטו להתמוטט מיד עם חשיפתם. רוחב הקירות 0.70-0.90 מ'. בחצר המרוצפת, ממערב לחדרים שנחפרו, נתגלו שרידי תנור אפייה ותעלת ניקוז המנקות את מימיה אל בור מים מטויה. החצר קדמה למבנים ואפשר להבחין בכמה מקומות שקירותיהם בוססו על הריצוף. בולט לעין השימוש המשני בקירות המבנים בחלקי "ריחיים של חמור" (אבני טחינה) שלא באתרן. ריחיים של חמור גדולים במיוחד, הגדולים ביותר שנתגלו עד כה בסוסיטא, נתגלו צמודים לפינה הדרום-מזרחית של הסמטה. מה גרם להפסקת השימוש בכל כך הרבה פריטי טחינה? אין בידינו מענה לכך, אך ייתכן שהתפתחה בקרבת מקום שיטת טחינה תעשייתית מתקדמת יותר, כדוגמת תחנות מופעלות במים, וכך בטל השימוש בריחיים המקומיים.

מדרום לחדרים החל להיחשף רחוב. זהו דקומנוס המקביל למהלכו של הדקומנוס מקסימוס שמצפוניו. רחוב זה נמשך ככל הנראה עד מדרום לפורום.

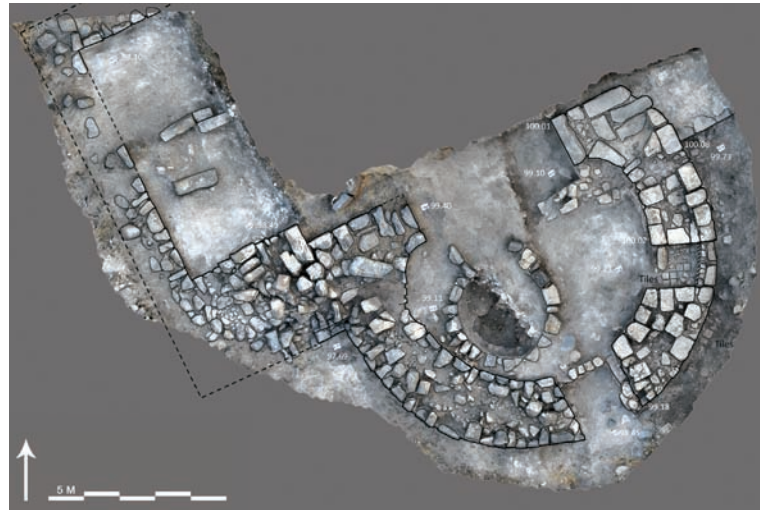
הממצא בחדרים ובסמטה דל ביותר וכולו בן התקופה האומיית. בכמה חפירות בדיקה מתחת לרצפות הבתים התגלו שרידי שכבות ביזנטיות, אך אין לדעת כיצד נראו מבני המגורים בני התקופה באזור זה. ניכר כי יושבי המבנה

תצלום אוויר לכיוון החפיר במרכז האוכף ושדה הקברים הנושק לו מדרום, מבט לכיוון מערב. ברקע ומשמאל גבעת הקברים

כולם נעדרי גדילי התיש המופיעים אצל הפאן מסוסיטא והם מאפשרים לזהותו כאל פאן ולא כסטיר. המסכה, במידותיה הגדולות מעט מפני אדם, מזכירה מסכות תאטרון טרגיות רומיות. ברור מאליו שהיא לא נועדה שיעטודה, כי עיניה חסומות, אלא היא מייצגת מדיום דמוי מסכה שהיה נפוץ מאוד בעולם העתיק. השימוש במדיום המסכה כפנים (prosopon) שכיה בתקופה הקלסית ושימש לצרכים דתיים, פולחניים, אפוטרופאיים (נגד עין הרע), סמליים ולנוי. מאחר שהמסכה נתגלתה שלא באתרה, מרחק קצר מתחת לשיא האוכף, הועלו כמה השערות באשר לשימושה:

המסכה קובעה במערה טבעית ששימשה לפולחן פאן או דיוניסוס: פולחן פאן במערות שהוצבו בהן פסלים ואף מסכות ידוע לנו מן המקורות העתיקים. הפולחן לפאן באזור זה אינו צריך להפתיע. הפוליס מצפונה של סוסיטא היא קיסריה פיליפי (פניאס), שבה נבנה מתחם פולחני מפואר

מגדל ה"אומגה" באוכפה של סוסיטא, תצלום מיושר (פוטוגרמטריה) ותכנית

מסכת האל פאן עם גילוייה

האחרון (האומי??), נברו בתוכו כבשני סיד. במילוי המאוחר של המגדל נחשף שבר של כדור בליסטרה עשוי גיר לא מקומי. כל אבני הבליסטרה שנתגלו עד כה במהלך החפירות והסקרים עשויים כולם בזלת ולכן לכדור הגיר חשיבות רבה. כדור זה נורה ככל הנראה בידי כוחות האויב לכיוון ביצורי האוכף ונשבר בעת פגיעתו.

מדרום למגדל העגול ומתחת לחפיר החלה חשיפת מגדל הגנה גדול עשוי קירות בזלת ברוחב 2 מ'. מגדל זה הגן על האוכף וחבר ככל הנראה לביצורי החפיר בייצור קו הגנה חיצוני באזור זה, שאינו נהנה מעדיפות טופוגרפית ברורה. בשלביה הראשונים של החפירה במגדל התגלתה מעל אחת הרצפות מסכת מתכת כבדה.

מסכת האל פאן

המסכה התגלתה בידי אלכסנדר ירמוליין באמצעות מגלה מתכות מעל רצפת טיח כבושה מן המאה הא' לספירה. המסכה, העשויה יציקת ברונזה איכותית, התגלתה שלא באתרה, שלמה כמעט לחלוטין. המסכה מעוצבת כפניו של נער צעיר, פיו פעור בהבעה טרגית מפחידה, עיניו פעורות לרווחה ובתוך בלורית שערו חבויות שתי קרניים זעירות; אוזניו ארוכות, זקופות ומחודדות, וגדילי זקן תיש בסנטרו, שרק אחד מהם שרד. צדה האחורי של המסכה אינו מעובד וניכר כי קובעה לצד זה באמצעות עופרת, ששרידיה אותרו כאן. מידות המסכה 30 ס"מ גובה ו-28 ס"מ רוחב ומשקלה מעט יותר מ-5 ק"ג. היא מתארת את האל היווני פאן, אל הרועים ושרות המרעה, או את מקבילו בפנתאון הרומי, פאונס. פאן והסטירים הם בין הדמויות השכיחות ביותר באמנות הקלסית. פסלי ברונזה ושיש המתארים דמות דומה לפאן הצעיר מסוסיטא נתגלו בעולם הרומי ובעיקר בוילות מן התקופה הרומית הקדומה, מן המאות הא'-הב' לספירה. מרבית היצירות הללו מכונות בשם הכללי "סטירים", ואולם

היכלית מעוצבת בבזלת הנושאת את דמות הנקבר

בתי הקברות

בתי הקברות של סוסיטא נסקרו בעבר במסגרת חוליות סקרים שונים. זוהו שלושה שטחי קבורה מרכזיים: הראשון בהם הוא בגבעת הקברים מדרום לסוסיטא; שטח נוסף המכיל שדה קברי שקתות, סרקופגים ומאוזולאה נמצא לאורך אוכף סוסיטא; ושדה קבורה שלישי, שטרם נחקר עד כה, נמצא על שלוחה מצפון-מזרח להר סוסיטא, ממזרח לנחל נועה. בין עונות החפירה העיקריות בסוסיטא ערכנו כמה ימי חפירה ב"מצודת טל". זוהי מצודה רומית קטנה שנבנתה על כיפה נמוכה, מרחק כ-300 מ' מדרום-מערב לאוכף סוסיטא, שנועדה לשלוט בתצפית על ואדי בלי שם החותר מדרום לגבעת הקברים. באמצעות ואדי זה אפשר היה להגיע בלא קושי מציר מזרח הכנרת אל אוכפה של סוסיטא בלי שהתוקפים יתגלו למגני העיר. באחד מקירות המצודה מן התקופה הביזנטית התגלתה בשימוש משני דמותו של "איש סוסיטא הראשון": מצבת קבורה מבזלת מעוצבת כהיכלית (aedicula) אשר במרכזה פסל ראשו וחזהו של גבר עוטה טוגה. מימין לדמות הנקבר חקוקות ארבע שורות ביוונית, המציינות בוודאי את שמו של הנפטר, אך בשל הכתב המרושל והמשטח הבלתי אחיד שעליו נחקקו, לא עלה בידינו עד כה לקראן. מלאכת עיצוב מצבת הקבורה גס למדי ומזכיר באופיו מצבות רומיות מאוחרות עד ביזנטיות מבית הקברות של בית-שאן ובעיקר מאזור החורן, המתוארכות למאות הג'-הד' לספירה. היכלית קבורה זו הוצבה ככל הנראה מעל הקבר, בתוך מבנה קבורה או באחת ממערות הקבורה הסמוכות בגבעת הקברים. אף לא אחת ממערות קבורה אלו נחקרה עד כה. במהלך הסקרים התגלו יותר מ-70 מערות ולא מן הנמנע כי בשל טבעו של המסלע החולי כוסו מערות רבות נוספות במפנה הצפוני של הגבעה.

מסכת האל פאן בתום תהליך השימור שהביא למצב שאפשר לראות בבהירות את הדמות. התהליך כלל אפיון היציקה, רדיוגרפיה ובדיקות כימיות (XRF) לזיהוי ההרכב המתכתי שלה

מסביב למערה שסגרו בה לפאן. הפוליס מדרום לסוסיטא היא ניסה-סקיתופוליס (בית-שאן) שמייסדה האגדי הוא דיוניסוס. הפולחן לאלי המרעה והטבע נערך, בשל טבעו הייחודי, לא אחת מחוץ לשטח העיר. יש שהוא כלל משתים, עירום, ריקודים אקסטטיים ואף אורגיות, ולכן אין פלא שהרשויות בחרו לעתים להוציא את הטקס אל מחוץ לשערי העיר.

המסכה שימשה כאוסקילום (oscillum): האוסקילה הן מסכות או מדליונים עשויים בדרך כלל מאבן או מעץ שנועדו לשימוש פולחני ולנוי. מסכות ומדליונים הכוללים את אלי הטבע דיוניסוס ופאן עיטרו רבות מחצרות הבתים של האימפריה הרומית, כדוגמת אלה שבהרקולנוס ובווילה הדריאנה באיטליה, ובטקסים דתיים בטבע הם נתלו לעתים מעצים קדושים.

ראשה של מזרקה: מערכת המים המפורסמת אל העיר עוברת בשיא האוכף, מרחק קצר ממקום הימצא המסכה. ייתכן אפוא שהמסכה שימשה פיה של מזרקה מים ("פרצופות המקלחין מים" בלשון המשנה), אשר סיפקה מי שתייה לעוברים ושבים סמוך לדרך הראשית.

עיצובה המשובח של המסכה, ההשוואה לפריטי פיסול דומים המוצגים במוזיאונים בעולם וגילוייה על רצפה המתוארכת למאה הא' לספירה, מאפשרים לתארך אותה למאות הא'-הב' לספירה. מסכת הברונזה של הפאן מסוסיטא היא בין הממצאים הייחודיים ביותר מן התקופה הקלסית שנתגלו עד כה בארץ, וטרם נתגלתה מסכה כדוגמתה בעולם.

צלחות נחושת שנתגלו בשטח גבעת הקברים, לאחר השימור

בקירות הצפוני והדרומי של קומת הקרקע. היא הייתה עשירה בעיצובה והתנשאה ובלטה מעל פני השטח לעיני כל מי שהעפיל לעיר או חלף על פניה בדרכו מזרחה. קומה זו לא שרדה, אך קומת הקרקע שרדה יפה. הקיר המערבי שלה שרד למלוא גובהו – 2.3 מ'. הפתח אל קומת הקרקע קרוע בקיר הצפוני של המבנה. מנעול עשוי אבן נתגלה באתרו, נתון בשקע במזוזת הפתח המערבית, וחסר רק הבריה העשוי מתכת. שברי סרקופגים ומכסים אחדים אותרו במילוי קומת הקרקע ועל רצפת הטיח שכיסתה את סלע הבולת. על אחד ממכסי הסרקופגים, שרק חלקו אותר עד כה, נותרו שרידיו של אריה רוכן על המכסה. ראשו של האריה עטור רעמה, לשונו משתרבת מבין ניביו ורק עינו הימנית לא שרדה. חלקים מרגליו של האריה, הנחות על מכסה הסרקופג, אותרו אף הן. האריה ומכסה הסרקופג פוסלו כיחידה אחת במלאכת פיסול משובחת באבן גיר חומה בהירה. נראה כי חומר הגלם ומלאכת הפיסול אינם מקומיים.

מחוץ לקיר הצפוני של המאוזולאום נתגלתה סדרת פריטים אדריכליים מבולת עשויים בעיצוב משובח: חוליות של אומגה איונית אחוזה הנושאות תווי סתתים וכותרת פינת אומגה איונית. פריטים אלה שייכים לקומת-על של מאוזולאום, מאחר שאף לא אחד מן הפריטים הללו נתגלה בתוך המבנה עצמו, ופריטים נוספים נתגלו בתחתית נחל נעה החותר ממזרח, אין כל ביטחון כי הם שייכים למבנה שנחפר, ואולי יש לשייכם למאוזולאום סמוך שלא שרד.

הקמת המאוזולאום מתוארכת לשלהי המאה ה-ב' לספירה ועיקר הקבורה בו הייתה במאות הג'–ראשית הד' לספירה בעוד המבנה ממשיך לתפקד עד למאה ה-ו'.

זהו רק אחד מן המאוזולאוא שנוצרו לאורך אוכף סוסיתא, לא הרחק מן הדרך הראשית, בעבור עשירי העיר. לאורך האוכף, צמוד לדרך ומזרחה, זוהו זה מכבר קירות אבני גזית גדולות מגיר, בעלות סתתות שוליים רחב וזיו גס במרכזן. במבט ראשון מזכירים אופן הבנייה וסגנון עיצוב האבן בנייה הלניסטית או חשמונאית. מיקום המבנים סמוך למבוא לאוכפה של סוסיתא גרמו לצ' מעוז להציע, כי מדובר בשער או במגדלי הגנה קדמיים, ואולם נדמה כי אין הדבר כך. כעשרה מבנים שביניהם מרווח של כמטר אחד נבנו בצדה המזרחי של הדרך, לאורך כ-65 מ'. תכנית בנייה זו מבטלת את אפשרות היות המבנים בעלי אופי הגנתי-צבאי. נראה שזהו מפעל בנייה לקבורה, אחיד בתכניתו, בסגנונו ובזמן הקמתו. תופעה זו של מבני קבורה המזכירים מגדלי קבורה, שככל הנראה נבנו בידי שלטונות סוסיתא בצד הדרך הראשית אל העיר ונמכרו לעשיריה, היא ייחודית במרחב.

מפוליס לעיירה אומיית דועכת

קצה של סוסיתא בא עליה אמנם ברעש האדמה של שנת 749 לספירה, אך בעונות החפירה האחרונות הסתבר שדעיכתה החלה זמן רב קודם לכן, בסוף התקופה הביזנטית. הכנסייה

ירמולין היה מי שהבחין לראשונה שמאות השוחות בשטח גבעת הקברים הן קברי שוחה. התלוליות הקטנות סמוך לכל אחד מקברי השוחה מעידות כי כולן נשדרו, בוודאי עוד בעת העתיקה. השוחות נכרו במסלע החולי, ומעל ראש הנקבר, בחזית, הוצבה מצבת בזלת בודדת או מצבות אחדות. עיצובן שונה, מאבן צרה ועד אבנים מספר, ניצבות צמודות זו לזו, בלי שום סיתות. ויש שהמצבות עוצבו לצורה אנתרופומורפית גסה. למרות שהקברים טרם נחפרו, במהלך הסקר נתגלו סמוך לכמה מקברי השוחה הצלחות נחושת דקות ורקועות, מעוטרות בעיטור גאומטרי פשוט בצדן הקעור. ארבעה מסמרי ברזל בהיקף הצלחת קיבעו אותן אל ארון קבורה עשוי עץ(?). תמוה שהעיטור עשוי בצדן הקעור של הקערות, שהרי צפוי למצוא עיטור מעין זה על הצד הקמור, המזכיר מגן עגול פונה כלפי חוץ. כתריסר צלחות התגלו עד כה והן מזכירות במבט ראשון בליטת מגן. ערכן היה ככל הנראה פחות בעיני שודדי הקברים והם השליכו אותן. קוטר הצלחות כ-20 ס"מ והן דקות מכדי לשמש כלי נגינה ברמות מצלתיים, למרות הדמיון הרב. בכלן חור קטן במרכז הצלחת, בין שחורר ברשלנות ובין שנעשה בכלי מתאים. מטרת החור, הלא-שימושי בעליל, טרם הובהרה. הצלחות נדירות למדי בממצא הארכאולוגי ועד כה איתרתי צלחת אחת בלבד מעין זו במחסני רשות העתיקות בבית-שמש, אך מקורה לא ידוע. כמה צלחות כמעט זהות אך בלא חור במרכזן זוהו באתרן מסביב לשרידי ארון עץ באחד מן הקברים הרומיים באבילה שבירדן.

מאוזולאום ומבני קבורה לאורך האוכף

לראשונה נחקר בית הקברות שלאורך אוכפה של סוסיתא, שלאורכו נסללה הדרך הראשית אל שער העיר הראשי. מדרום לשדה קברי השקתות החצובים והסרקופגים נחשף כמעט במלואו מאוזולאום. הוא ממוקם בצדו המזרחי של האוכף, חלק מתכנית הבנייה הסדורה של בית הקברות שלאורך האוכף. הצפוניים מבין קברי השקתות נושקים לצדו הדרומי של החפיר שנחצב במרכז האוכף ועד כה לא נתגלה ולו קבר אחד מעבר לחפיר, לכיוון השער המזרחי של העיר, מרחק כ-200 מ'. החפיר משמש חיץ חד בין עיר המתים לעיר החיים ובהחלט ייתכן שתושבי סוסיתא ראו בו גבול פולחני בין העיר וסביבתה.

המאוזולאום בנוי כולו בניית גזית משובחת בבולת; הוא רבוע ואורך צלעותיו כ-7.5 מ'. הוא היה בעל שתי קומות: קומת-העל נישאה על קמרון ששרידיו עדיין ניכרים היטב

א. המאוזולאום שנבנה בחלקו המזרחי של האוכף, מבט לכיוון מערב (פוטוגרמטריה); ב. חברת משלחת נשענת על כותרת אומנת פינה איונית בעיצוב מרהיב בבולת סמוך לפריטים אדריכליים אחרים; ג. ראש אריה מגולף באבן גיר אשר עוצב על אחד ממכסי הסרקופגים שנתגלו במאוזולאום

”רעש שביעית” כפי שהוא נקרא במקורות היהודיים), שהחריב את העיר, היה בבחינת הקס האחרון שהביא לנטישתה המוחלטת, שאחריה לא יושבה עוד.

ספרות נבחרת

מ' איזנברג, ”הארכיטקטורה הצבאית של אנטיוכיה-היפוס (סוסיטא) בתקופה הרומית”, בתוך: מ' אביעם (עורך), ממגדל נוצרים עד עיר מבצר: מבצרים ומצודות בצפון הארץ מהכנענים ועד צה”ל, כנרת 2015, עמ’ 113–130.

צ’א מעוז, ”מצדיות שמירה הלניסטיות בתחום היפוס-סוסיטא”, בתוך: מ' אביעם (עורך), ממגדל נוצרים עד עיר מבצר: מבצרים ומצודות בצפון הארץ מהכנענים ועד צה”ל, כנרת 2015, עמ’ 75–86.

א' סג”ל, ”האודיאון אשר נחשף בסוסיטא”, קדמוניות 141 (2011), עמ’ 48–45.

א' סג”ל ומ' איזנברג, ”סוסיטא אשר בדקפוליס, חמש עונות חפירה ראשונות”, קדמוניות 129 (2005), עמ’ 15–29.

M.Eisenberg, M. Burdajewicz, and M. Schuler, *Hippos (Sussita) of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations (2000–2011)*, Vol. II, Haifa, 2016 (forthcoming).

E.W. Marsden, *Greek and Roman Artillery: Historical Development*, Oxford 1969.

Philo of Byzantium, *Poliorketika*, in: A.W. Lawrence, *Greek Aims in Fortification* (English trans.), Oxford 1979, pp. 75–107.

A. Segal, M. Eisenberg, J. Młynarczyk, M. Burdajewicz, and M. Schuler, *Hippos (Sussita) of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations (2000–2011)*, Vol. I, Haifa 2014.

הדרום-מערבית, שחרבה בשריפה בסוף התקופה הביזנטית בלי שתשוקם או ייבנה בשטחה כל מבנה אחר, היא אחת העדויות לכך. בקטע מרובע המגורים המערבי התגלתה תופעה של נטישה סדורה במהלך התקופה האומיית. הבנייה האומיית בסוסיטא מאופיינת ב”קירות צפים” בלא כל ביסוס ליסודות. חוסר האחידות בבניית הקירות ועיבויים המשתנה אילץ שימוש רב בחומרי מליטה בליבת הקירות ובייחוד בפני הקירות, אך חומר המליטה היה ירוד באיכותו. בתקופה זו צומצמו מכלולי בנייה ציבוריים במרכז העיר וחלקם נהפכו למכלולי תעשייה. בין אלה יש להזכיר את בית הבד הגדול שנבנה מדרום ומצפון לכנסייה הצפון-מערבית, את מכלול תנורי האפייה מצפון-מזרח לפורום, בית הבד מדרום לקתדרלה, ועוד. נוסף לכך, ייתכן שאף מערכת אספקת המים המפורסמת של העיר, שאורכה כ-24 ק”מ, כלל לא פעלה כבר במאה הח’ לספירה. אין מדובר בהתאמה או בשינוי פני היישוב, אלא בנטישה של חלקים שונים של העיר, ירידה באוכלוסייה ובטיב הבנייה, ולבסוף השתלטות הפרט ומתקני תעשייה על שטחים ציבוריים מרכזיים.

דומה שכבר בראשית המאה הח’ לספירה לא הייתה עוד היפוס-סוסיטא פוליס אלא עיירה דועכת. העברת הבכורה בדרום הגולן לאפיק שממזרחה והפיכת טבריה לבירה האומיית של ג’ונד אל-אורדן היו המשתנים הגאופוליטיים העיקריים שציינו את הדעיכה. רעש האדמה של שנת 749